

A KÖNYÖRGŐ URALKODÓ REPREZENTÁCIÓI
ÉS AZ ALÁZATOSSÁG BESZÉDMÓDJA A 17. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN*

A kora újkori magyarországi fejedelemtükörök kiemelt helyet foglalnak el a 17. század eleji politikai nyelvek kutatásában, mert – mint arra a korábbi szakirodalom már többször kitért – nálunk hiányoznak a valódi politikaelméleti értekezések.¹ Az eddigi kutatási tapasztalatokból az is következik, hogy mivel a kora újkor valódi fejedelemtükreinek kis terjedelmű magyarországi korpusza mellett² több más szövegtípus is megfelel a Hargittay Emil által jelzett műfaji „minimumnak” (a szöveg egyrészt ideálisnak megrajzolt uralkodói magatartásformát jelenít meg, másrészt uralkodónak vagy uralkodójelöltnek szól), ezekkel is fontos foglalkozni.³ E látelétből következik az a gyakori megállapítás, hogy a kora újkor politikai gondolkodásának története elsősorban közvetve, számos műfaj és szövegtípus felől, irodalmi, teológiai és más munkák értelmezésével rekonstruálható.⁴

A jelen tanulmányban vizsgálandó fő kérdést a 17. század eleji magyarországi fejedelemtükörökben és az ezekhez szorosabban vagy távolabbról kapcsolódó más műfajokban és szövegtípusokban is meghatározónak látszó uralkodói vallásosság és

* A kutatás az Európai Unió és Magyarország támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával a TÁMOP 4.2.4.A/2–11–1–2012–0001 azonosító számú „Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése konvergencia program” című kiemelt projekt keretei között valósult meg. A kutatást az infrastruktúra támogatásával a Debreceni Egyetem Reformációkutatató és Kora Újkori Művelődéstörténeti Műhely OTKA K 101840 sz. pályázata segítette.

¹ Hargittay Emil: *Gloria, fama, literatura. Az uralkodói eszmény a régi magyarországi fejedelmi tükrökben.* (Historia Litteraria, 10.) Budapest, 2001.; Bene Sándor: *Eszméletörténet és irodalomtörténet. A magyar politikai hagyomány kutatása.* Budapesti Könyvszemle, 19. évf. (2007) 1. sz. 50–64.

² Heltai János a *Régi Magyarországi Nyomtatványok* (a továbbiakban: RMNy) 1–4. köt. Összeállította: Holl Béla et alii. Budapest, 1971–2012. 1601–1655-ig terjedő feltárási alapján így fogalmazott: „Öt klasszikus fejedelmi tükör jelent meg ebben a korszakban, valamennyi magyar nyelven.” Heltai János: *Műfajok és művek a XVII. század magyarországi könyvkiadásában (1601–1655).* Budapest, 2008. 279. *A Királytükörök és más politikai elméleti művek* című fejezetben további három kiadványt sorol a fejedelemtükörökhöz, két olyan nyomtatványt, amelyek a tisztségviselők kötelességeivel foglalkoztak, valamint három könyvet, amelyek „már inkább a politikai filozófia, vagy önálló államelméleti tudomány körébe helyezhetők, mint a vallási indítású traktátusok, erénykatalógusok közé”. *Uo.*, 279–281., az idézet: 281.

³ Hargittay: *Gloria, fama, literatura*, 18.; Bene Sándor: *Andreas Pannonius lélekfelfogásának forrásaihoz.* In: Ajkay Alinka – Bajáki Rita (szerk.): *Pázmány nyomában. Tanulmányok Hargittay Emil tiszteletére.* Vác, 2013. 50.

⁴ Lásd Bene: *Andreas Pannonius*, 49.

kegyesség megjelenítése jelöli ki. A kutatás mostani fázisában azonban egyelőre nem foglalkozhatom a tág téma egészével. Nem érinthetem például az isteni hatalom földi leképezésének az államjogi kérdésekkel érintkező, a fejedelemsükrökben sem csupán a kegyesség összefüggésében tárgyalt komplex problémáját, a bibliai gyökerű tropológiát, toposzrendszert. Ez utóbbi kérdéseket egyébként a politikai nyelvek kutatásának nemzetközi és hazai szakirodalmában – más szempontokból – már többen elemezték.⁵

A következőkben csupán egyetlen kérdésre összpontosítok: a *humilitas* beszédmódjának értelmezési lehetőségére a *kegyes*, elsősorban *könyörgő* uralkodó reprezentációinak összefüggésében. Jelen írásban az 1610-es évektől az 1640-es évek elejéig jelölöm ki a vizsgálati lehetőségeket. Az újabb és újabb „politikai nyelvek” lelkes kutatói azonosításának terminológiai inflálódását hangsúlyozó ismeretelméleti szkepszis tudatában úgy fogom fel a *humilitas* kora újkori beszédmódjának⁶ jelen tanulmányban leírt vizsgálatát, mint amely eszmetörténeti megközelítés – elsősorban Pocock-⁷ alapon – éppen azt mutatja meg, hogy 1.) miképpen azonosíthatók kulcsszavakként egyes kifejezések; 2.) hogyan válik számunkra láthatóvá ezek szemantikai mezejének értelmezésével egy, a kortársak számára reprodukálható diszkurzív hagyomány; 3.) milyen reflektáltsággal jelenik meg e beszédmód a 17. század eleji, elsősorban magyarországi református használatban.⁸

⁵ Ehhez lásd bevezetésül Hargittay: *Gloria, fama, literatura*, 21–36.

⁶ A szinonimáknak tűnő segédfogalmak használata időnként kissé zavaró a nemzetközi és hazai eszmetörténeti kutatásokban (nyelv, politikai nyelv, diskurzus, beszédmód, beszéd, beszédrend, retorika, narratíva, idióma, szótár, szóhasználat stb.). Ez a sokféleség következhet a különböző gyökerű tudományelméleti és módszertani megközelítések figyelmen kívül hagyásából, de például maga John Pocock tudatosan nem tulajdonít nagy jelentőséget e szóhasználatnak. (Lásd még erről jelen tanulmány befejező gondolatait.) Mindazonáltal a következőkben elsősorban a *beszédmód* terminust használom. Indokolt esetben (a vonatkozó historiográfiai kontextushoz való kapcsolódás – főként az előzőekben történt – megjelenítése miatt) *politikai nyelvet* mondok.

⁷ Jelen tanulmány megközelítése számára elsősorban: Pocock, John G. A.: *The Reconstruction of Discourse: Towards a Historiography of Political Thought*. Modern Language Notes, vol. 96. (1981) no. 3. 959–980.; uő.: *Virtue, Commerce, and History: Essays on Political Thought and History, Chiefly in the Eighteenth Century*. Cambridge, 1985.; uő.: *Texts as Events: Reflections on the History of Political Thought*. In: Sharpe, Kevin – Zwicker, Steven N. (eds.): *Politics of Discourse: The Literature and the History of Seventeenth-Century England*. Berkeley (CA), 1987. 21–34.; uő.: *The Concept of a Language and the métier d'historien: Some Considerations on Practice*. In: Pagden, Anthony (ed.): *The Languages of Political Theory in Early-Modern Europe*. Cambridge, 1990. 19–38.

⁸ E megközelítés magyarországi historiográfiai lehetőségeiről lásd Trencsényi Balázs: *Eszmetörténeti program és módszertani adaptáció*. In: uő.: *A politika nyelvei. Eszmetörténeti tanulmányok*. Budapest, 2007. Itt főképpen: 41–44.; vö. uő.: *Kulcsszavak és politikai nyelvek: gondolatok a kontextualista-konceptualista politikai eszmetörténeti módszertan kelet-közép-európai adaptációjáról*. In: Szekeres András (szerk.): *A történész szerszámosládája*. Budapest, 2003. 117–158.; Kovács Ákos András – Szűcs Zoltán Gábor: *Hogyan olvassuk a 18. század magyar politikai irodalmát? Egy kutatási program keretei*. Korrall, 10. évf. (2009) 35. sz. 147–174. Itt főképp: 154. Lásd még korábban: Horkay Hörcher Ferenc

E tanulmány tehát egy olyan, koherensnek tűnő diszkurzív keret vizsgálati lehetőségét mutatja meg, amely az említett szűk három évtizedben, elsősorban Magyarországot keleti részén: a Tiszántúlon és Erdélyben, illetve a Felföldön működő, nagyobb részt református prédikátoroktól származó, különböző műfajú szövegeket vesz figyelembe. Megközelítésmódom nem engedi meg a nagyobb időbeli és térbeli kontextus használatát.⁹ Ezért csupán kutatási mintaként jelzem, lehetséges ötlettárként utalok arra, hogy a kegyes uralkodói alázatosság beszédmódja, illetve a megalázkodás, a gyengeség, a vallásosság nyilvános performálása az utóbbi időben a – más korszakokkal és régiókkal foglalkozó – nemzetközi középkori és kora újkori történeti szakirodalomban is fontossá váló kutatási téma lett, részben a már korábban feltűnt kulturális antropológiai vizsgálatokra támaszkodva.¹⁰ A *humilitas* és a *pietas* keresztény erényeit nyilvános rituálék során is performáló középkori uralkodók számára a hagyományos és szimbolikus gesztusrendszer a hatalom megerősítését jelentette. Ezen túl a szekuláris és vallási tekintélyek közötti egyensúly reprezentálását, sokszor helyreállítását szolgálta.¹¹

A bibliai mitizáció összefüggésében azokkal a – szakirodalomban már részben vizsgált – szerepelehetőségekkel foglalkozom, amelyeket a kora újkori értelmezési hagyomány például a bibliai Dávid királyhoz kötődő mintákként mutatott fel. Az a kérdés, hogy miképpen értelmezték az uralkodó által performált dávidi kegyességet, az alázatos könyörgést (bűnbánatot, Isten előtti feltárulkozást stb.) a 17. század eleji fejedelemtükrök és ezekhez hasonló szövegek, amikor például bizonyos bibliai, főképpen zsoltárszövegeket parafrázeáltak.¹²

A politikai nyelveket elemző megközelítések nyomán, így az alázatos uralkodói kegyesség beszédmódját vizsgáló jelenlegi kutatás esetében is a legtágabb értelemben vett fejedelemtükröket érdemes megvizsgálni. Így például a fejedelemnek és más főuraknak mint mecénásoknak, fautoroknak stb. szóló dedikációt tartalmazó bármely könyvet; a *fejedelem imája* című könyörgéseket; az uralkodói hatalom és Isten viszonyát taglaló bibliakommentárokat, sőt ez utóbbi kérdést az adott kiadvány margóin tárgyaló bibliakiadásokat is. Vagyis azokat az uralkodói (részben vagy egé-

(szerk.): *A koramodern politikai eszmétörténet cambridge-i látképe*. John Dunn, John G. A. Pocock, Quentin Skinner és Richard Tuck tanulmányai. Pécs, 1997. A szerkesztő utószava: 287–305.

⁹ Vö. Trencsényi: *Eszmétörténeti program és módszertani adaptáció*, 36.

¹⁰ Jong, Mayke de: *Penitential State: Authority and Atonement in the Age of Louis the Pious, 814–840*. Cambridge, 2009.; Kehnel, Annette: *The Power of Weakness: Machiavelli Revisited*. German Historical Institute London Bulletin, vol. 33. (2011) no. 2. 3–34. A kulturális antropológiai kutatások hivatkozását lásd például ez utóbbi tanulmányban.

¹¹ Lásd Kehnel: *The Power of Weakness*.

¹² Lásd ehhez Metzger, Hans-Dieter: *David, der Musterkönig: Zur politischen Interpretationen eines religiösen Sinnbilds im England des 17. Jahrhunderts*. In: Bauer, Barbara – Müller, Wolfgang G. (Hrsgg.): *Staatstheoretische Diskurse im Spiegel der Nationalliteraturen von 1500 bis 1800*. (Wolfenbütteler Forschungen, Bd. 79.) Wiesbaden, 1998. 393–426. Magyarul lásd: Hargittay: *Gloria, fama, literatura*, 23–24., 31–32., 47–48.

szében általa ellenőrzött) reprezentációs apparátustól akár független szövegeket is figyelembe kell vennünk, amelyek legalábbis a kora újkori alattvalóknak az *alázatos uralkodóról* formált képét alakíthatták, s közvetetten talán magára az uralkodóra is hatást próbálhattak gyakorolni, végül akár a hatalom konkrét reprezentációit is befolyásolva. Így persze szintén fontos kérdés lesz, hogy mi módon értelmezhető és miben más az udvar szándéka szerint alakított reprezentációs rendszerhez képest, illetve ennek konkrét retorikájához, szótárához, nyelvéhez¹³ viszonyítva az a beszédmód (vagy azok a beszédmódok), amelye(ke)t a hatalmi propaganda apparátustól részben független szövegek és – az alábbiakban csak érintendő – képek hagyományoznak, illetve befolyásolnak.¹⁴

Az alábbiakban, a teljesség igénye nélkül, e sokféle műfaj- és szövegforma közül mutatok be néhány típust, konkrét példák elemzésein keresztül.

1.

Elsőként a valódi fejedelemtükrökkel foglalkozom. Azokkal, amelyek az uralkodó kegyességéről beszéltek, s az Isten előtti alázatosságát jelenítették meg, figyelembe véve az alattvalókkal való viszonyát is. A 17. század eleji valódi fejedelemtükröket mint az uralkodói reprezentáció fontos szövegeit – Hargittay Emil összefoglalója szerint – Magyarországon főképpen protestáns környezetben adták ki: erdélyi nyomdákban, illetve a Partiumban és a Felföldön. Bethlen Gábor uralkodása előtt, 1612-ben jelent meg az első ilyen magyar nyelvű munka, a – jelen tanulmánykötetben más szempontból Kontler László által is tárgyalt – *Basilikon dórón vagy fejedelmi ajándék*. A magyar fordító, Szepesi Korotz György református prédikátor még éppen azt megelőzően végezte el a munkát, hogy Bethlennel szorosabb kapcsolatba került volna.¹⁵

A Stuart-korszak politikai nyelveit kutató brit szakirodalomból és ennek magyar feldolgozásaiból tudjuk, hogy az I./VI. Jakab király által írott eredeti könyv – a különbségek mellett a legtöbb célnyelvi kulturális kontextusban is – a szerző szándéka szerinti ősi alkotmány nyelvét használta, amennyiben arról szólt, hogy a hatalom megoszlik a király, a törvény és a politikai intézmények között.¹⁶ Az viszont már a különböző célú és szándékú fordítások tétje (ahogyan azt Vincze Hanna Orsolya

¹³ Itt mégiscsak szükségesnek látszik mindezek felsorolása, de nem egymás szinonimáiként értve a kifejezéseket.

¹⁴ E kora újkori kutatások legjobb magyarországi példái: G. Etényi Nóra – Horn Ildikó (szerk.): *Portré és imázs. Politikai propaganda és reprezentáció a kora újkorban*. Budapest, 2008.

¹⁵ Szepesi Korotz György (ford.): *Basilikon dórón. Az angliai, scotiai, franciai és hiberniai első Jacob királynac, az igaz hitnek otalmarozjanac etc. fia tanitasaért irtt kiralyi ajandeka [...]* Oppenheim, 1612. (RMNy 1038.)

¹⁶ Vincze Hanna Orsolya: *A Királyi ajándék fordítói és fordításai*. In: uő.: *Helyzet, jelentés*. Kolozsvár, 2010. 188., 190. Lásd még Kontler László tanulmányát jelen kötetben.

hangsúlyozta), hogy miképpen lehet *királyi ajándékként* érteni e könyvet. Egyrészt mint a Jakab által fiának, Henriknek, a walesi hercegnek címzett munkát, másrészt viszont lehet az alattvalóknak szólóként is, amellyel lekötelezi őket: e gesztusra azoknak hűséggel és engedelmességgel kell válaszolniuk. Harmadrészt viszont (mint ahogy például a welsh nyelvű szövegváltozat ezt jeleníti meg) a fordítás az uralkodó (a szerző, illetve utódai) számára is intencionálhatta a leköteleződést, hogy az teljesítse be a tartomány alattvalóinak vele szembeni politikai elvárásait.¹⁷

A latin és az angol nyelvű *Basilikon dōron*, illetve az eredetit lényegében pontosan követő magyar fordítás a könyv első felében (nem szokatlanul a fejedelemtükör-irodalomban) az uralkodói kegyességi metódusokat tárgyalja. A 21. laptól kezdve viszont – s engem most ez érdekel – lényegében egy imádságméleti, illetve az imádkozás gyakorlatára vonatkozó rész következik. Miért?

A margón a „Könyörgésben valo szép rendtartás” olvasható propositióként, amelyhez természetesen bibliai mintát állít a szöveg, hagyományosan a *Psalterium* imádkozási rendjét. Ezt azért ajánlja figyelembe, mert a zsoltárokról „minden aláazatos könyörgésednec és halaadasodnac formáját és modgyát véheted, mind szükségednec s-mind pedig vigasztalásodnac idején”. Így folytatja: „Te reád pedig Fejedelemre az köz Népnec minden rendi fölöt inkább tartozic ez szép Soltároknak tudása mind ezért, mivelhogy Kiraly volt ez szép énekeknek írója: mind pedig hogy Király lévén inkább által latta az Fejedelmekben való fogyatkozásokat, és hatramaradásokat, mellyekért az mikor a’ mint az idő és a’ szükség h kivanta, fölötte illendő könyörgésöketis nyuytot az élő Istenhez.”¹⁸

Az aláazatos kegyesség beszédmódjának használata szempontjából fontosnak látszik az aposztrophék tudatos alkalmazása. A szerző és a fordító is folyamatosan ügyel arra, hogy 1.) a szöveg elején már megszólított *Henrik herceghez* szól-e az adott szövegrész (mint az utóbbi idézet végén, amikor az *uralkodói* „fogatkozások”-ról és „hatramaradások”-ról szól); vagy 2.) a szélesebb olvasóközönséghez fordul (mint az idézet elején, amikor *mindenki* aláazatos könyörgéséről és hálaadásáról beszél).

A fejedelmet *magános kegyességre intő* részt követően a *Miczodás aláazatosság kevantatic az könyörgésben* áll.¹⁹ E szövegrészben nem a fejedelem aláazatosságát mutatja meg a fejedelemtükör az Istenhez való imádság módjának elbeszélésével, hanem a halandó embernek a hatalommal szembeni alárendelt viszonyát. Az aláb-bira szólítja fel az olvasót: „Mikor azért az elő Istennek esedezöl szükségedben, illendő böczüllettel czelekedgyed azt: Mert ha az égygyügy Jobbagy nem mér

¹⁷ Vincze: *A Királyi ajándék*; uő.: *The Politics of Translation and Transmission: Basilikon Doron in Hungarian Political Thought*. Cambridge, 2012. 46–82.

¹⁸ Szepsi Korotz: *Basilikon dōron*, 23–24.

¹⁹ A késő Stuart-korszak vonatkozásában az alábbi munka foglalkozott az *aláazatosság* és a *lojalitás* nyelvének jelentőségével: Knights, Mark: *Representation and Misrepresentation in Later Stuart Britain: Partisanship and Political Culture*. New York–Oxford, 2005. Itt: 118.

beszélni alázatosság nélkül az ő földes Urával, Fejedelmével, sokkal inkább az elő mindenható Istennel az halandó Ember hogyhogy mér alázatosság nélkül beszéljen?”²⁰

Ezt követően a puritánus–anglikán szembenállás konkrét felidézésével fogalmazza meg a szöveg az uralkodóhoz való alázatos engedelmesség téjét: „Azon időben történt zürzavar, és rendtelenségben tamadanac neminemü tüzhöz hasonló Praedicatoroc. Kic annyira el hatalmaztanac vala az köznép között hog’ az hatalom és győzelemnek kedves vólta miat, neminemü Democratia, az az: az köznépnek uralkodasa felöl kezdettenec vala gondolkodni magokban, és így az Fejedelemségeket hatra akarjác vala vetni. [...] Innen vagyon hogy gyakorta tanitasoc közöttis szidalommal illetne engemet, nem egyéb okon hanem hogy en ez Királyi méltóságban vagyoc helyhezttetvén, melynél nagyob nehézségec nekic semmi nem lehet. [...] Megh oyjad annakokaert magadat szerelmes Fiam attul az Puritanusoknak tarsasagától, szerzetektől, és tudományoktól, ugymint az Anyaszentegyháznac, és az közönséges Polgari tarsaságnac döghitől.” Jakab király mint szerző arra szólítja fiát, Henriket, hogy gyomlálja ki a birodalomból azokat a dolgokat, amelyek „az Anyaszentegyházi tiztnec ki szolgáltatásával az közönséges Polgari tarsaságnac, bekeseggel való megh tartatásával, avagy pedig az Monarchiával, az az: ez egy tulaydon Uri fejedelemségnek méltóságával ellenkeznec.”²¹

Később még egyszer, külön is szerepel az uralkodói *humilitas* kérdése: „Az szín mutatas nélkül való alázatosságot szeressed, minden féle kevelséget szankivetesben üzz magadtól mellyec mind Istenedtől, s-mind szüleidtől teged el idegenithetnéne: mert te semmit nem különbözöl test szerént egyéb emberektől, hanem chac az te tizted tett külömséget ő közöttöc és te közötted mel’ dolog Istennec gondviseleséből származot te reád.”²² Mindazonáltal a szöveg erősen hangsúlyozza, hogy az „alázatosságod tegedet a te méltó haragodban, és bosszuallasodban megh ne késlellyen, avagy megh ne tunyiczon, mikoron valamely haborgató zürzzávar inditóc, és az te néped között hatalmaskodóc szemed eleiben akadnac; Az illeténeket kemény tekinteseddel, és haragos fenyegető beszédiddel megh rettenched.”²³

Gary Ebersole tanulmánya a *Basílikon dóron*nak arra az intenciójára hívta fel a figyelmet, amely szerint az uralkodóknak *minden* gesztusára, így kegyessége gyakorlására is nagyon kell ügyelnie, különösen akkor, amikor a *publicus* szférában jeleníti meg magát. Ebersole e hagyomány gyökerét éppen a Jakab király nevéhez fűződő Bibliában (*King James Bible*) mutatta meg, amely fordítás különösen látványosan közvetítette, ahogy a Sámuel II. könyvében írottak szerint Dávid király *politikailag*

²⁰ Szepsi Korotz: *Basílikon dóron*, 23–24.

²¹ *Uo.*, 77–78., 79., 83., 85–86.

²² *Uo.*, 202–203.

²³ *Uo.*, 205–206.

megfontolt alázatosságot performált Isten előtt az *alattvalók számára láthatóvá tett* külső testi jegyek megválasztásával (sírás, térdeplés).

Dávid például a csatamezőn – a máskülönben ellenséges Saul előtti – látványos könnyezéssel akarta önmagát mint alázatosságot gyakorló uralkodót performálni a hadi és politikai konfliktusban. Egyszerűen azzal a jól megfontolt szándékkal, hogy megszerezze Júda, majd egész Izrael trónját. Ebersole szerint az angliai kontextusban I./VI. Jakab király politikai motivációi (megalázkodása, rituális sírása) számára példa lehetett a dávidi szerepminta.²⁴ (Az elsősorban vallási tekintélyek előtti látványos uralkodói sírás, megalázkodás és kegyesség nyilvános performálásának, illetve a gyengeségből eredő erőt és hatalmat célzó rituáléknak számos középkori – német, ír, velszi és ausztriai – példáját elemzi vagy hivatkozza Annette Kehnel, a választott király Zsoltárok könyvében megjelenített megalázkodásának és szenvedéseinek hagyományára is utalva.²⁵)

Dávid király a Betsabé-ügy miatt haragvó Istent (a bűnös szerelmi viszonyból született csecsemő betegén jött a világra) szintén alázatos könyörgéssel: a sírás és a megszaggatott ruhák rituális hagyományát gyakorolva próbálta – nyilvánosan – kiengesztelni. Ebersole elemzése szerint azonban amikor a rituálé kudarcot vallott (hetednapra meghalt a gyermek), Dávid azért hagyta azonnal abba a bűnbánó engesztelést, mert sírása már nem szolgált volna ésszerű célt, sőt a tovább tartó alázatos kegyességgyakorlás (Isten előtti imádkozás) túlzott gyengeséget jelentett volna, s így politikailag veszélyes lett volna.²⁶ (A túlzásba vitt kegyesség veszélyének szempontja a kora újkori fejedelemsükrökben is megjelenik, a magyar szövegek közül például Zrínyi *Mátyás-elmékedéseiben*.²⁷)

A dávidi szerepminta viszont azt a lehetőséget is felkínálta (sőt, erre vonatkozóan a *Basilikon dórón*, ahogyan más királytükör, konkrét intelmet is megfogalmazott), hogy a királynak meg kell hallgatnia a hozzá megalázkodó módon könyörgőket, ahogyan azt Isten is megteszi: *akár vele is*.²⁸ A „sírás mint könyörgés” a relative hatalom nélküli személy hatalma a bibliai hagyományban, s ezt a 17. században is fontos mintának tartották. Eszerint az özvegyeknek és az árváknak – metaforikusan pedig minden kiszolgáltatott helyzetben lévő alattvalónak, akin már senki más nem segíthet – azért kell sírva, illetve térdre borulva esedeznie az uralkodóhoz mint Isten

²⁴ Ebersole, Gary L.: *The Function of Ritual Weeping Revisited: Affective Expression and Moral Discourse*. In: Corrigan, John (ed.): *Religion and Emotion: Approaches and Interpretations*. Oxford, 2004. 185–222., itt: 199., 209–210.

²⁵ Kehnel: *The Power of Weakness*, 6–19., 22., 30.

²⁶ Ebersole: *The Function of Ritual Weeping*, 210–211.

²⁷ Lásd erről Hargittay: *Gloria, fama, literatura*, 75., 80. – Lásd alább az 55. jegyzetet.

²⁸ Lásd ehhez Kristen B. Neuschel kutatásait, aki szerint a 16. századi franciaországi nemesek úgy használták a *humilitas* nyelvét a politikai és társadalmi kapcsolataikban, ahogyan Szűz Máriahoz imádkoztak: alázatosan, de oltalmat kérve. *Word of Honor: Interpreting Noble Culture in Sixteenth-Century France*. Ithaca (NY), 1989.

földi helytartójához, hogy az könyörüljön meg rajtuk. Amely uralkodó ugyanis nem teszi ezt, azaz nem szánja meg a hozzá alázasosan könyörgőket, azt rossz királynak tartják.²⁹ James C. Scott azt állítja, hogy a teljes megalázkodás retorikáját megjelenítő ima a „gyengék fegyvere”, akik tulajdonképpen így a királyi hatalomra is befolyást tudnak gyakorolni.³⁰ Nagyobb kutatási projekteken is fontos e kérdés, hiszen újabban például – Ernst Kantorowitz klasszikus középkori kutatásai nyomán³¹ – e témakör tágabb összefüggéseit, a 17. századi királyi hatalom és a vallásosság kapcsolatát tárgyalja Paul Kleber Monod 1999-es nagymonográfiája.³²

2.

Az angol *Basilikon dórón* után néhány évvel, 1611-től kezdve jelent meg Lewis Bayly angol udvari pap (Jakab fiának, Henrik hercegnek, majd az új uralkodó, I. Károly király házi káplánja), később bangori püspök *Practice of piety* című, nagy nemzetközi kiadási és fordítási karriert befutó életvezetési könyve (*conduct book*), szintén a walesi hercegnek dedikálva. (Az első és második, ismeretlen kiadásokat talán ő is Henriknek ajánlotta, azonban az 1612-es harmadik, immár ismert edíciótól kezdve, vagyis Henrik halála után már bizonyosan Károly hercegnek, a későbbi királynak szólt a dedikáció.³³) Az angol *Practice* legtöbb kiadásának és számos fordításának címlap-metszete is a bűnbánó Dávid király ikonográfiáját adaptáló, levett koronával Isten előtt alázasosan térdeplő uralkodót jelenített meg. A töredelmes szívű imádkozó képe a kegyesség alázasos dávidi bűnbánattartását (a Károlyhoz szóló előszó alapján olvasva) még erőteljesebben a kortárs, aktuális uralkodó penitenciatartását idézte fel.³⁴

A könyvet magyar nyelvre a 17. század talán legjelentősebb református prédikátora, a Rákócziak udvari papjaként ismertté vált Medgyesi Pál fordította le. A munka Magyarországon is igen népszerű volt. 1632-ben még csak kivonatossan jelent meg magyarul *Scala coeli* címen, a négy évvel későbbi debreceni kiadástól kezdve

²⁹ Ebersole: *The Function of Ritual Weeping*, 210–211.

³⁰ Scott, James C.: *Weapons of the Weak: Everyday Forms of Peasant Resistance*. London, 1985.

³¹ Kantorowicz, Ernst: *The King's Two Bodies: A Study in Medieval Political Theology*. Princeton, 1957.

³² Monod, Paul Kleber: *The Power of Kings: Monarchy and Religion in Europe, 1589–1715*. New Haven (CT), 1999.

³³ A dedikáció filológiai problémájáról lásd Fazakas Gergely Tamás: *Az imádság testi kifejeződései az angol és a magyar puritanizmusban. Az 1643-as Praxis pietatis filológiai és ikonográfiai kérdései*. In: Fazakas Gergely Tamás – Győri L. János (szerk.): *Medgyesi Pál redivivus. Tanulmányok a 17. századi magyar puritanizmusról*. Debrecen, 2008. 98–99. Lásd itt főképp a 15. jegyzetet.

³⁴ Az alázasos könyörgés ikonográfiai kérdéseivel egy későbbi tanulmányban kívánok alaposabban foglalkozni. E kutatás előzménye az előbb citált tanulmány: Fazakas: *Az imádság testi kifejeződései*, 95–147.

azonban a teljes munka olvasható volt *Praxis pietatis, avagy kegyesség-gyakorlás* címen. Medgyesi életében ötször jelent meg (1636, 1638, 1640, 1641, 1643) különböző nyomdahelyeken,³⁵ halála után pedig még két alkalommal (1677, 1678). 1692-ben Drégelypalánki János, tornyosnémeti prédikátor elkészítette a könyv prédikációvázlatokká átalakított változatát (*Praxis pietatis contracta*).

Az eredeti címlapmetszet hazai variánsa csupán egyetlenegyszer: az ötödik, váradi edícióban jelent meg. A Károlynak még mint walesi hercegnek címzett, Lewis Bayly által írott előszót, melyet Medgyesi fordított magyarra, először szintén csak az 1643-as, váradi kiadás tartalmazta, ám a szöveg ezt követően olvasható volt a következő két, Medgyesi halála után kiadott edícióban is (1677, 1678).³⁶ Erdélyi kontextusban a Stuart hercegnek („princeps”) szóló dedikációt – metaforikusan – magának I. Rákóczi György fejedelemnek szóló ajánlásként is lehetett értelmezni: a puritánus mozgalom 1643 körüli, a fejedelem szempontjából bonyolult politikai helyzetéből adódó apologetikus retorika összefüggésében is.³⁷ Ezért is fontos jelen tanulmány összefüggésében, hogy a *Praxis* úgy szól az ideális *pietas*ról, mint amelyet a *bibliai és az angliai uralkodók is* megfelelően gyakoroltak. Tehát éppen a fejedelmek alázatos kegyessége lehet minta, az ellentéte pedig elrettentő példa. Így szól ez a princepsnek címzett Bayly-dedikáció magyar fordításában: „Ha Kegyesse lenni minden időben leg nagyub betsületnek tartattatott; menyivel betsületesb dolog kíváltképpen illy kegyességtelen időben a’ Kegyessegnek igaz Oltalmává és Példa-adójává lenni? A’ Kegyesseg tötte Dávidot, Salamont, Josaphátot, Ezechiást, Josiást, Zorobábelt, Constantinust, Theodosiust, Hatodik Edvárdot, Ersebeth Királynét, Henrik Fejedelmet, és több isten-féld Fejedelmeket illy betsületessekké, hogy az ő nevek (hóltok után-is) ugy illatozik az Istennek Anyaszentegyházában mint valami drága kenet, [...] midőn azonba egyebeknek kik kegyességtelen, és Isteni-félelem nélkül-való Fejedelmek vóltanak, még nevek-is rohat és büdös az Isten népének emlekezetiben. [...] A’ Kegyesseg az, mely a’ Fejedelemnek jo hírét nevét meg-balsamomozza, [sic!] és ortzáját az emberek elöt tündökölteti, lelkét pedig az Angyalok közöt ditsőjéti.”³⁸

A *Christianus suspirans* című, a keresztyén ember életéről és a halálra készülés méltóságáról szóló regula- és elmélkedésgyűjteményt, illetve textuáriumot Debreczeni

³⁵ Magyarországon még biblikus cseh nyelven is megjelent két alkalommal: 1637-ben és 1641-ben.

³⁶ A *Practice* angol eredetijének, valamint a más, így magyar nyelvre fordított változatok minden kiadásának dedikációja, Károlyhoz *mint walesi herceghez* szólt, még 1625-öt, vagyis királyá koronázását követően is. Ráadásul a lefejezése után megjelent, általam ismert, akár 18. századi edíciók is ezt a szöveget közlik. Lásd bővebben Fazakas: *Az imádság testi kifejeződései*, 98–99.

³⁷ E – nem is annyira – rejtett, ez esetben fordítói, kiadói szándék rekonstruálhatóságának kérdéséhez lásd, analógiaként: Skinner, Quentin: *Jelentés és megértés az eszméletörténetben*. In: A koramodern politikai eszméletörténet cambridge-i látkepe, 7–53.

³⁸ Medgyesi Pál: *Praxis Pietatis Az az: Keresztyén embert, Isten tettése szerént való járásra oktato Kegyesseg gyakorlas [...]* Várad, 1643. (RMNy 2042.) 77r–78r.

S. János, Bihar vármegye református levéltárosa fordította magyarra 16. század végi német szerzők latin munkáiból.³⁹ Az uralkodói alázatosság beszédmódja szempontjából a VIII. rész a legfontosabb, amely *Az Christus föl kenettetésében részesült Keresztyen, az Királyi tisztetnek es Nervek tarsasagaban be hivattatot* címmel az alábbi Fohaszkodást közölte: „Istennek Fia, Királyoknak kirallya, es Uralkodoknak Ura: Biry engemet ugmint alazatos kiraly, Igaz, idvözítő, igassagnak es bekessegnek kirallya, hogy en-is lehessek magamnak es minden en tagaimnak jól parancsоло Kiraly.”⁴⁰ A király alázatossága egyszerre jelenik meg a krisztusi megalázkodás mintájának összefüggésében, illetve az alattvalók számára is felmutatott példaként. Ez utóbbit a további lapokon úgy pontosítja a fejezet, hogy a közösség minden tagja számára – Krisztus által – elérhető *királyi dicsőséget* mutatja fel, számos újtestamentumi textus nyomán: „Minden Keresztyen, az ki az Christustul mondatik, fel kenettetet Kiraly, az menyiben az Hit által az ördögnek, ez Világnak, es az testnek kísérteti ellen tusakodik, az menyiben azokat az ellensegeket megh ronttya, es meg gyözi.”⁴¹ A *minden ember király Krisztus uralkodása által* – a kora újkorban is gyakran megfogalmazott – teológiai tétele, valamint a kegyességi kézikönyvnek az a regulája, amely az *alázatos királyt* mintául felmutatva inti a könyörgőket⁴² Isten előtti kegyességre azért is értelmeződhet szorosabban a 17. századi politikai nyelvek összefüggésében, mert Bethlen Gábor fejedelemhez szól a könyv ajánlása. (E dedikációt a fordító halála után apósa, Csákányos Márton, az 1615-ben megjelent könyv kiadója fogalmazta meg.) Vagyis – a kora újkorban nem szokatlan módon – e kiadványt mint kvázi fejedelemtükröt, illetve ennek bizonyos reguláit közvetlenül az erdélyi uralkodóra is lehetett értelmezni, legalábbis a jelen tanulmányban vizsgált kegyes uralkodói *humilitas* vonatkozásában.

Az uralkodói alázatosságot a bibliai textusok nyomán mintaként megjelenített szövegek politikailag értelmezhető üzenetét azzal is felerősíthették a tényleges fejedelmeknek szóló dedikációk, hogy a könyvek magyar szerzői és fordítói úgy fogalmaztak meg egyes szövegrészeket, mintha azok magának a fejedelemnek a könyörgései lennének, másokat pedig maguknak mint a fejedelem alumnusainak a saját imádságaiként írtak meg. Ezek közül most szintén csak a Bethlen Gábor körébe tartozó, nagyrészt református szerzők 1620 körüli, sokféle műfajú szövegeire és dedikációira utalok,⁴³ amelyek bizonyos részei – retorikai és teológiai szempontból – szintén könyörgésként formálódtak meg.

³⁹ Debreczeni S. János (ford.): *Christianus suspírans* [...] Debrecen, 1615. (RMNy 1081.)

⁴⁰ *Uo.*, 28r.

⁴¹ *Uo.*, 29r.

⁴² Lásd még ehhez: *uo.*, 251v–252r.

⁴³ Vö. Barcza József: *Bethlen Gábor, a református fejedelem*. Budapest, 1987. 128.

Milotai Nyilas István udvari pap például az 1622-ben, Debrecenben kiadott *Speculum Trinitatis* című, unitáriusok ellen írott, hatalmas teológiai vitairatának⁴⁴ ajánlásában finoman olvasztja egymásba a fejedelem szájába adott egyes szám első személyű imádságokat, valamint azokat a szövegrészeket, amelyekben a dedikáció aláírója értelmezhető a szöveg beszélőjeként, amennyiben felszólítja a főurakat és más méltóságokat, hogy éppen Bethlen Gáborról vegyenek példát az alázatos kegyesség gyakorlásában: „Hol vagytok fejedelmek, hatalmas hercegek, grófok, értékes nagyurak, tekintetes királyi szabad városok, kik az Istennel ilyen viszont való patrónuságnak munkájában buzgó nagy szeretettel és kegyességgel forgolódnátok, mint az mi keresztyén királyunk? Nosza, csókolgassátok ti is az Urat, hogy ő is titeket lelki és testi áldásával viszontcsókolgasson, szolgáljatok ti is őneki félelemmel és rettegéssel, hogy ő is viszontszolgáltasson tinektek egyebekkel nagy fenyték alatt.”⁴⁵

A II. zsolttár 10–12. verseit parafrázáló, utóbb idézett felszólításban épp a formailag kicserélhető méltoságnév (Úr) miatt nem könnyű eldönteti, hogy a szövegben itt megszólított főurak szempontjából a kölcsönösség kire vonatkozik. Ki előtt gyakoroljanak alázatos kegyességet, hogy viszontszolgálatot kapjanak? Isten előtt, ahogy az az eredeti zsolttárszövegből következik? Vagy inkább éppen az előtt a fejedelem előtt (is), akinek az Szentháromság Isten iránti alázatos kegyessége ebben a kontextusban szintén mintaadó lesz? E kétféle lehetséges értelmezéssel nemcsak a fejedelemtükrök retorikai hagyományába illeszkedik a könyv, hanem a főurak felé megfogalmazott, a fejedelem irányában alázatos hűséget elváró szöveggént is lehet érteni. E közvetett címzettek számára maga a fejedelem Isten iránti kegyessége és hazájához való szeretete lesz tükör: „példa [...], melyre képest minden méltóságbeliek igazgathassák az ő cselekedeteket, és tanulják meg, hogy hogy kelljen az Isten tisztességének és dicsőségének terjesztésében, oltalmazásában és megtartásában fáradozniok”.⁴⁶

3.

A „*Fejedelem imádsága*” című szövegek a 17. század elejétől gyűjteményes imakönyvekben vagy más kiadványokban jelentek meg. Például Szenci Molnár Alberthez kötődően: nemcsak az 1621-es imádságoskönyvében olvasható az első ilyen munka,

⁴⁴ Ahogy ez a munka is értelmezhető fejedelemtükrökként, úgy például Milotai egy másik műfajú könyvét, a 20. zsolttárt magyarázó prédikációgyűjteményét is nevezik királytükörnek a szakirodalomban: R. Várkonyi Ágnes (szerk.): *Magyarország története 1526–1686*. Budapest, 1985. 1543. (A fejezetet Makkai László írta.) Valamint: Heltai: *Műfajok és művek*, 58., 280. Egyetlen munka sokféle műfaji értelmezéséről ebben a kontextusban lásd Hargittay: *Gloria, fama, literatura*, 78.

⁴⁵ Milotai Nyilas István: *Speculum Trinitatis, azaz Szentháromság egy örök Istennek [...] maga kimutatása [...]* Debrecen, 1622. (RMNY 1262.) Kiadva: Makkai László (szerk.): *Bethlen Gábor emlékezete*. Budapest, 1980. 606–607.

⁴⁶ *Uo.*, 608.

hanem a korábbi bibliakiadásaiával, valamint a *Secularis concio euangelica* című 1618-as prédikációjával együtt is közölt ilyen imát. Ezeknek a könyörgéseknek egy részében valószínűleg nemcsak magára az uralkodóra kell érteni a „fejedelem” szót, hanem tágabban, abban a 16. század óta elterjedt jelentésben, amellyel leggyakrabban a protestáns szerzők nevezték meg (és bírálták) általában a *fejedelmeket* mint főurakat (és, ritkábban, az egész nemességet).⁴⁷

Ugyan ez egy további kutatási feladat lehet, ám előjáróban megfogalmazható az a feltételezés, hogy a fejedelemnek szóló imádságokat – akár Bethlen, akár más uralkodók esetében – valószínűleg nem elsősorban a konkrét uralkodói vagy főúri használatra, az ő saját imái megfogalmazásához nyújtandó tényleges segítségként szánták a szerzőik. (Főképp akkor nem, ha például egy bibliai király imáját tették közzé, valamelyest mindig átalakítva.⁴⁸) Mivel az ilyen imák nagyon sokak számára voltak hozzáférhetőek és elmondhatóak (imagyűjtemények esetében például olyan könyörgések között szerepeltek, mint a földműves ember imádsága, kereskedő imája, úton járó könyörgése stb.), ezek az egyes szám első személyű uralkodói imaszövegek sajátos nyelvi-pragmatikai azonosulást teremtettek meg az alattvalók számára. E grammatikai jellegzetességgel a könyörgések (melyeket az aktuális fejedelem vagy valamely főúr befolyási köréhez tartozó, főképp papi szerzők szövegeztek meg) talán még a *fejedelmekért*, *királyért* mondott imádságokhoz képest is⁴⁹ hatékonyabban szolgálták a hatalom politikai reprezentációját. Legalábbis ez lehetett a szándékuk. Az uralkodót név szerint vagy csupán köznévvvel megjelenítő efféle könyörgések használatával (olvasásával, hallgatásával, éneklésével) az alattvalók ugyanis úgy értelmezhették, hogy – ha nem is rendelkeztek semmilyen hatalommal – valamilyen beleszólnak az országos politikába. Hiszen imádkoznak a fejedelemért, királyért, magisztrátusért, főurakért, vagy akár az ő nevükben. (Izgalmas, de nehezen kutatható kérdés, hogy a világi és egyházi hatalomnak ilyenféle szándéka hatott-e az imádságok megszövegezésére, illetve a könyörgések használói miként hittek imájuk politikai hatásában.) Ezek az imádságok tehát azáltal működhetek kvázi fejedelmi-tükrökként is, hogy nyilvánosan, azaz tehát akár az alattvalók által is elmondható

⁴⁷ Lásd Őze Sándor: „Bűnéért bünteti Isten a magyar népet”. Egy bibliai párbeszám vizsgálata a XVI. századi nyomtatott egyházi irodalom alapján. (A Magyar Nemzeti Múzeum művelődéstörténeti kiadványa, 2.) Budapest, 1991.

⁴⁸ Lásd például Madarász Márton lutheránus lelkész mindennapra szóló imakönyvében *A Manasses király imádsága, midőn Babiloniában fogva tartatnék* című könyörgését. Talán a királyi ima bűnbánó formuláját szánhatta a szerző az uralkodói alázatosság reprezentációs mintájának: „Es most meg haytom az szívem térdét, kegyelmet kérvén tőled. Vétkeztem Vram, vétkeztem, és ismérem hamiságimat.” Madarász Márton: *Eperjesi Magyar Ecclesia Minden-napi Felfegyverkedése. Az az Minden-napi Imádságos Könyvecskéje* [...] Lőcse, 1629. (RMNy 1440.) 94–95.

⁴⁹ 17. század eleji összefüggésben lásd ehhez Fazakas Gergely Tamás: *Kora újkori „nemzeti” imádságok nemzetközi összefüggésben. Országos könyörgés és közösségi bűnbánat Bethlen Gábor idején*. In: Bogár Judit (szerk.): *Régi magyar imakönyvek és imádságok*. (Pázmány Irodalmi Műhely – Lelkiségtörténeti tanulmányok, 3.) Piliscsaba, 2012. 71–90.

szövegekként jelenítették meg az uralkodó kegyességének és közösségi szerepének teológiai értelmezését, amely interpretációhoz a hatalomnak, azaz fejedelemnek, illetve a főuraknak is valamiképpen viszonyulniuk kellett.

4.

Mint a bevezetőben említettem, elsősorban református környezetben keletkezett szövegeket vizsgállok, különösen a fejedelemtükrök esetében, hiszen a 17. század első felében Magyarországon főképpen ilyenekkel lehet számolni.⁵⁰ Most azonban egy olyan katolikus kvázi királytükörről utalok röviden, mely ugyan nem magyarországi kiadvány, ám számos itteni vonatkozása van. A könyvet Guilielmus Lamormaini, II. Ferdinánd császár és király jezsuita gyóntatópapja írta. A *Ferdinandi Secundi Romanorum Imperatoris Virtutes* című könyv az uralkodó lelki életét és vallásos kegyességét tárgyalja részletesen. Először a király halála után, 1638-ban jelent meg Bécsben, aztán a következő években, az udvar propagandisztikus céljai miatt, több kiadásban és nyelven látott napvilágot.⁵¹ A munkának egyrészt a szerzője kapcsolódik szorosan a Kárpát-medence művelődéstörténetéhez, másrészt maga a mű egésze kötődik erősen az eddig elemzett szöveghagyományhoz (a térdeplő uralkodót megjelenítő címlapmetszet pedig a jelen tanulmányban még részleteiben nem vizsgált⁵² ikonográfiai mintához⁵³), harmadrészt alább, az 5. pontban tárgyalandó református recepció miatt fontos a 17. század eleji magyarországi protestáns kontextus szempontjából.

II. Ferdinánd alázatos kegyessége a könyv egészében markánsan jelenik meg.⁵⁴ A későbbiekben fontos lesz birodalmi és magyarországi vonatkozásban is megvizsgálni,

⁵⁰ Még ha a hazai adaptációknak van is katolikus forrása, ezeket a protestáns fordítók nagyrészt átdolgozták. Továbbá Zrínyi Miklós ugyan katolikusként írja meg a *Mátyás-elmélkedéseket*, de mint elemzői állítják: Zrínyi értekező prózája „felfogása, eszményei, és orientációja” is inkább a protestáns politikai gondolkodáshoz áll közelebb. Minderről lásd Hargittay: *Gloria, fama, literatura*, 19–20., 63–64., 77–81., az idézet: 19.

⁵¹ Lamormaini, Guilielmus: *Ferdinandi Secundi Romanorum Imperatoris Virtutes* [...] Vienna, 1638. Vö. Hargittay: *Gloria, fama, literatura*, 72. A könyvről mint fejedelmi tükörről, további szakirodalom hivatkozásával: 71–76.

⁵² Lásd ehhez a 34. jegyzetet.

⁵³ Lásd ehhez Vácha, Štěpán: *Der Herrscher auf dem Sakralbild zur Zeit der Gegenreformation und des Barock: Eine ikonologische Untersuchung zur herrscherlichen Repräsentation Kaiser Ferdinands II. in Böhmen*. Prag, 2009. Az ikonográfiai összefüggés szempontjából megjegyzem, hogy már az 1638-as bécsi kiadásban van egy címlapmetszet, melyen alázatosan térdeplő uralkodót látunk, s a későbbi kiadásokban is látunk ilyet, levett koronával. Ez a metszettípus Debrecenről Nagyszombatig és Bécsig ismert volt a 17. század közepéig harmadától.

⁵⁴ A könyvről a vallásosság vonatkozásában legújabban, de nem az általam vizsgált szempontból: Guitman Barnabás: *A „szent fejedelem” – II. Ferdinánd vallásgyakorlatának elemei*. In: Bogár Judit (szerk.): *Az áhitat nem hivatalos alkalmi és formái az 1800 előtti Magyarországon*. Piliscsaba,

hogy az (ekkor már halott) uralkodó e reprezentációjával milyen politikai céljai lehettek a Habsburg udvarnak, akár a nagyon erősen hangsúlyozott kegyesség (*pietas*) és a nyilvánosan gyakorolt alázatosság (*humilitas*) hatalmat megerősítő rituális célja összefüggésében is.⁵⁵ Ugyanis például a XI. Caputnak azt a címet adta a szerző, hogy *Humilitas, & sui ipsius Contemptus*, azaz *alázatosság és önmaga megvetése*. Számos konkrét esetet idézett II. Ferdinánd életéből, amikor a király az alázatosság erényét gyakorolta vagy alázatosságért könyörgött. Az uralkodó szájába adott mondatok szerint alázatosságát térdhajtással fejezte ki, s egész életében azt hangsúlyozta, hogy nem az övé, hanem Istené a dicsőség: „Spero fore, ut me hoc discrimine eximat Deus. Vbi primum prospere aliquid evenisse nuntiatur, flecto genua: Deo gratias ago: ejus id opus esse profiterim non meum.”⁵⁶ A XIII. Caput a *Contemptus honorum & opum* címmel beszél az Istennek, illetve – ezzel összefüggésben – a Ferdinánd királynak járó tiszteletről: „Visus est cum Ferdinandi animo Deus certasse. Ille honores contemnere, negligere: hic confesse, aggerare.”⁵⁷ Amikor 1627 novemberében a király feleségét, Gonzaga Eleonórát, valamint fiát, Ferdinánd főherceget cseh királlyá koronázták, Lamormaini szövege szerint Ferdinánd arról beszélt, hogy „Gloriam omnem Regiam ac Caesaream omnino videri sibi comoediam”.⁵⁸ A XIV. Caput külön szól a folyamatosan bűnbánó királyi kegyességi gyakorlatról *Mortificatio & Poenitentia* címmel.⁵⁹

2013. 55–69. Korábbi, jegyzetek nélküli változata: <http://regnumportal.hu/node/697> (utolsó le-töltés: 2013. június 30.)

⁵⁵ Lásd ehhez Kehnel: *The Power of Weakness*. Ferdinándnak a Dávid királlyal való azonosításáról, valamint a Zrínyi Miklósétól eltérő kegyességéről lásd Hargittay: *Gloria, fama, literatura*, 74., 80. Ez utóbbi helyen a legfontosabb idézet is szerepel Zrínyi *Mátyás-elmélkedéséből*: „De bizony az én ítéletem szerint a val nem kevélykedhetik császár király felett, mert az untalan való szentegyházak-ról szentegyházakra való járás, misehallás, gyónás, processiókkal való kerülés, spítálok látogatása, untalan papokkal való s barátokkal társaság, emberek társaságátul való megvonás és Szt. Atyák könyve olvasása, meg kell vallani, hogy nem nézhetjük másképen, hanem ahítatosságnak; de azt is nem tagadhatni ugyan, hogy ezek az ahítatosságok inkább illenek alacsonyabb rendű embereknek, hogysen királyoknak és nagy állapotú uraknak.” Kovács Sándor Iván (szerk.): *Zrínyi Miklós Prózái művei*. (Zrínyi Könyvtár, 1.) Budapest, 1985. 194.

⁵⁶ Lamormaini: *Ferdinandi Secundi Romanorum Imperatoris Virtutes*, 77.

⁵⁷ *Uo.*, 84.

⁵⁸ *Uo.*, 84–87.

⁵⁹ *Uo.*, 89–94.

II. Ferdinánd király alázatos kegyességének meglepően pozitív volt a protestáns recepciója is.⁶⁰ Pathai István, a dunántúli református püspök 16. század végi úrvacsorai tanításának Medgyesi Pál által 1643-ban kiadott új edíciója a sajtó alá rendező ajánlásával jelent meg. Az *Olvasohoz* szóló dedikáció az alázatos kegyesség megfelelő uralkodói performálását, a térdeplést állítja a középpontba. Előbb pontosan, könnyen visszakereshető módon hivatkozva Lamormaini 1638-as könyvéből I. Rudolf és II. Ferdinánd példáját. A margón megnevezett császárok „annira betsüllötték e Sácramentumot [az oltáriszentséget], hogy ha mikor utban létebben valamely Pap az Szentséggel [...] véletlen előttök történt termeni, az Szekérből ki-szököllötenek, és azon Tsaszari draga köntösökben, sárban vízben neki térdeplettenek, és az Urat [...] úgy imádták. Ditserendő, ritka Ahétatosság! Mit nem miveltek volna ez buzgó Hatalmas Fejedelmek az igaz Valóság előtt, ha annak csak színének és kérgének-is ily nagy betsülletet töttenek?” Ez a pozitív példája a negatív erdélyi református helyzetnek: „Mi az mi Vallásunkban ez meg-hülemedet időkhöz képest, Nemzetünkben sokkal (meg-vallyuk) nem kérkedhetünk.” Medgyesi viszont hozzáteszi, hogy az alázatos kegyességgyakorlás hasonló módjára maga a fejedelem, I. Rákóczi György mutatott kitűnő példát: „de azért ugyan köztünk-is találkoznak, kiknek Isten meg-illetvén sziveket, ez idvességes Szentseghez kiváltképpen-való es edgyszer s-mind illendő buzgósággal buzganak.” A megfelelő uralkodói kegyesség egyik megnyilvánulása éppen az, hogy a fejedelem támogatta a könyv kiadását. Medgyesi az alábbi, simulatiós retorikával fogalmazza ezt meg: „Hizelkedés és fel-fualkodtságra-való okadás nélkül légyen mondva; az melly Nagy Méltóságnak magatul-való istenes indulattya, indetása, költése és parancsolattya által ez Kis Könyv most masodszor⁶¹ ki-megyen.” Ezt követően pedig az uralkodó közbenjáró áhítatosságáról, hatalmi funkciójából adódóan szükséges lelki vezetői szerepéről beszél, azt dicsérve: „Nem-is tisztak ellen való dolgok ez az Hatalomban-lévőknek, mert [ez...] ő Nékik jár kiváltképpen való kötelességekben az mint Instructiojok megmutattya.”⁶²

Medgyesi Pál úgy fejezi be az előszót, ezt az uralkodói kegyesség megfelelő performálását színre vivő kvázi fejedelemtüköröt, hogy hierarchikus különbséget tesz a 16–17. századi nemzetközi protestáns bibliai mitizációs retorikában leggyakrabban előforduló két szereplehetőség között, amelyek a fejedelemnek, illetve bármely főúrnak fontos kegyességi mintát jelenthetnek: „Az melly Elöl-jaro csak külső törvé-

⁶⁰ Lásd még ehhez II. Ferdinándnak a protestánsokhoz való negatív, de imádságban hordozott viszonyulását; például itt: Frantzl, Johann: *Ferdinand II. Kaiser im Zwiespalt der Zeit*. Graz, 1978. 235–237., illetve jegyzet: 372.

⁶¹ Második kiadás, de harmadik lenyomat.

⁶² Pathai István: *Az sacramentumokrol közönségesen es kiváltképpen az Vr Vatsorajarol valo könyvetske [...]* Gyulafehérvár, 1643. (RMNy 1998.) a1r–a4r.

nyekkel és méltósággal tudgya-is alatta-valoit az Isten Törvényének Szent Igéjének igaz értelmében tartani, nagy Iosiassa az az ő Népének; a' ki penig rejá-is tanethattya, az bizony Davidgya, az az, mind Kiralya, Prophetája sőt Apostola-is annak.”⁶³

Az *alázatos kegyesség* kora újkori beszédmodként való értelmezési lehetősége élesen fogalmazza meg az alábbi, a hazai szakirodalomban is már exponált két problémát.

Egyrészt, hogy miként pontosítható az egyes politikai nyelvek vizsgálatába bevont műfajok és szövegek köre.⁶⁴ Abban az értelemben, hogy általában is miként és mikor értelmeződhetnek „politikai”-ként az egyes szakrális jellegű, vallásos és teológiai szövegek. Ha az alázatos *kegyesség* uralkodókhöz is kötődő beszédmodját vizsgáljuk, különösen fontos kérdés, hogy *miképpen tájítható* a szóba jöhető műfajok és szövegtípusok köre, mondjuk az 1970-es, 80-as évek Skinnerjének szempontjához képest. Egyszerűen azért, mert látnunk kell, hogy a például Bene Sándor által korábban „első szándékú”-nak nevezett politikai szövegek hiányában mely műfajok és szövegek teológiai nyelve „mögül” hallhatjuk meg az általam vizsgált beszédmodot.⁶⁵ Vagy ahogyan az említett szerzőn kívül az újabb szakirodalom – például Kantorowitz nyomán – megfogalmazza: „a teológia fogalmi nyelvén fikcionalizálódik és narrativizálódik a politikai diskurzus”.⁶⁶

Másrészt arra is figyelünk kell, hogy mely kegyességi-teológiai szövegek „mögül” *nem* hallunk *politikaként* is értelmezhető nyelvet, vagy esetleg *nem ugyanazt* halljuk, mint amit már „első szándékú” politikai szövegekben felismertünk. Egy ilyen pontosításnak nagy téje lehet, mert talán így jobban lesz érthető, hogy az *alázatos kegyességet* hatalmi összefüggésben megjelenítő szövegek szemantikai mezeje (1) értelmezhető-e egyáltalán egységes diszkurzív keretként, *önálló* 17. század eleji beszédmodként.⁶⁷ (2) Vagy inkább, szótárelemzéssel, diskurzusvizsgálattal, retorikai analízissel tovább árnyalando ez a beszédmod, azaz lehet, hogy egymás mellett több

⁶³ Uo., a4r.

⁶⁴ Bene: *Esztétörténet és irodalomtörténet*.

⁶⁵ Uo. Lásd még Hargittay: *Gloria, fama, literatura*, 15–16.

⁶⁶ Lásd például Tóth Zsombor: *Káhinizmus és politikai (ön)reprezentáció a kora újkorban*. Studia Litteraria, 51. évf. (2012) 3–4. sz. 6–35. Az idézet: 7. Lásd még Tóth Zsombor jelen kötetben olvasható tanulmányát.

⁶⁷ Ha *önálló* beszédmodként gondoljuk el, akkor valóban nincs távol a kegyes alázatosság *politikai nyelhként* való értelmezése. Sokszor azonban, mint talán magam is jelen tanulmányban, egy új „politikai nyelv” azonosításának kockázatától tartva használjuk a (nyilván csak látszólag) óvatosabb *beszédmod* kifejezést. E problémához lásd elsősorban a kortárs angliai politikai nyelvek azonosításának ismeretelméleti kritikáját: Sommerville, Johann P.: *Royalists and Patriots: Politics and Ideology in England, 1603–1640*. London, 1999. – A nyelv (language) és megnyilatkozás (utterance) közötti különbségről és az efféle vizsgálatok kockázatáról lásd például Pocock: *The Concept of a Language*, 20–21.

(például felekezetiileg, regionálisan, illetve az időbeli mikrokontextusoktól is jobban függő módon) elkülöníthető beszédmódról, nyelvről, nyelvezetről, esetleg (a pocock-i önironikus fogalomhasználathoz kapcsolódva⁶⁸) *tájszólásról* van szó. (3) Vagy talán éppen inkább mint összetett: protestáns (kálvinista, lutheránus, esetleg más további) és katolikus nyelvhasználatot érdemes együttesen kezelnünk és értelmeznünk. Mindez attól is függ persze, hogy milyen hatalmi vagy alávetett, de valamiképpen a hatalom megjelenítését, akár magának az uralkodónak mint kegyes embernek a reprezentációját befolyásoló pozícióból szólnak e szövegek.

GERGELY TAMÁS FAZAKAS

Representations of the Praying Prince and Discourse of Humility in the Early Seventeenth Century

This study demonstrates a possible investigation on the political discourse of humility in the context of the early modern textual representations of the pious, especially praying prince. Performances of the ritual humiliation of a monarch has already been explored by some historians of the medieval period and ethnologists as well. Weakness, piety, and humility were the “instruments of power”, according to Annette Kehnel and other scholars.

The present study concentrates on certain texts of the genre of *specula principum*, conduct books, prayerbooks, theological tracts, prayers for princes etc. written or translated by Hungarian Calvinists (both ministers and laymen) in the early seventeenth century. Since most of these texts were dedicated to Transylvanian princes (being Protestants in the period), I argue that all these works can be interpreted as special examples of the genre of mirrors for princes. In these texts princely humility was prescribed by influential ministers and other priests, and using Biblical rhetoric and showing some famous examples (King David and others) from the Old Testament, they wanted to balance the regal power. On the other hand, the actual monarch was also concerned in using the discourse of humility towards his subjects and God: the power of weakness had a long tradition, rooted in the Old Testament, and with this special tool a prince could confirm his position again and again. Calvinist authors performed the discourse of royal humility and piety as conscious or unconscious agents of princely propaganda.

⁶⁸ A metaforikus segédfogalmak (politikai nyelv, diskurzus, paradigma stb.) pocock-i „visszafogott és ironikus”, a különböző tudományos megközelítési keretek és divatok által is befolyásolt, ezért számára korántsem nagy jelentőségű használatát a magyar recepcióban Trencsényi Balázs tudatosította: *Eszméletörténeti program és módszertani adaptáció*, 43–44.